

İmparator Iustinianus'un İmar Programı Kapsamında Anadolu'da Hamamlar Ve Su Yapıları

Oğuz KOÇYİĞİT*

ÖZ

Iustinianus (527-565), Bizans imparatorları arasında belki de en tanınanı ve meşhur olanıdır. 527 yılında imparatorluk makamına oturmuş, 38 yıllık imparatorluğu döneminde, Bizans'a en parlak dönemlerinden birini yaşatmıştır. Onun bu başarısının en önemli unsurlarından biri, şüphesiz mimarlık alanında yaptığı yatırımlar ve tüm imparatorluk boyunca inşa ettirdiği kamu yapılarıdır.

Tahta çıkar çıkmaz, kutsal azizler Bakkhos ve Sergios'un anılarına minnettarlıkla, bugün Küçük Ayasofya Camii olarak bilinen oldukça görkemli bir kilise inşa ettirmiş, başkentte meydana gelen Nika isyanı sonrasında yok olan Aya Sofya'nın yeniden inşa ettirilmesi zorunluluğu ise ona tüm imparatorlukta büyük bir imar programını hayata geçirme fırsatı vermiştir.

Başkentte başta Aziz Polyeuktos kilisesi olmak üzere, manastırlar, su sarnıçları ve daha bir çok kamu yapısı inşa ettirmiştir. Başkentten kilometrelerce uzağındaysa, Ravenna'daki San Vitale kilisesi ve Sina Dağı'nın alçak tepelerindeki Azize Katherina manastırı başta olmak üzere bir çok eser yaptırmıştır. İmparatorluğun dört bir yanında manastırlar ve bir çok yeni şehirler kurmuş, bunların etraflarını surlarla çevirtmiştir. Bir çok yeni yapı yaptırırken, bir çoğunu da onartmış, kentlerin bayındırlık sorunlarına da el atarak, kentlerin daha yaşanılabilir yerler olmasını sağlamıştır. Iustinianus'un hayata geçirdiği bu imar programı içerisinde kentlerin varlığındaki en önemli unsurlardan olan su yolları ve çeşitli su yapıları ile birlikte, hamamların onarımı ya da bazılarının yeniden yapımı da oldukça önemli bir yer tutar.

Iustinianus'un 6. yüzyılda başlattığı bu büyük imar programı, 553 ve 555 yılları arasındaki bir tarihte, "De Aedificiis – Yapılar Hakkında" adlı eserinde, Prokopius tarafından detaylıca ele alınmış ve imparatora büyük övgüler yağdırılarak yapılan imar faaliyetleri bir bir anlatılmıştır. Bununla birlikte Prokopius'un imparator Iustinianus'a ait olmayan ya da onun imar programında yer almayan bazı eserleri de ona atfettiği, ancak buna rağmen Iustinianus döneminde yapılan bazı onarımlar ya da inşaat faaliyetlerinden ise bahsetmediğini görürüz.

Bu anlamda, Prokopius'un Iustinianus dönemi için oldukça önemli bir kaynak olsa da bazı çelişkiler içerdiği ve bundan dolayı 6. yüzyıl Bizans mimarisinin tanımlanmasında arkeolojik verilerin oldukça değerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısa bildiri kapsamında, Bizans imparatorluğu boyunca en kapsamlı yapı-inşaa programının sürdürüldüğü Iustinianus devri su yapıları, başta hamamlar olmak üzere Anadolu ölçeğinde ele alınmaya çalışılacak, dönemin inşaa teknikleri ve arkeolojik verilere vurgu yapılarak Iustinianus devri su yapılarının genel bir karakteri belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Iustinianus, Prokopius, imar programı, hamamlar-su yapıları

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, ogzkcygt@yahoo.com

Baths And Water Structures In Anatolia Within The Iustinian's Building Program

Oğuz KOÇYİĞİT*

ABSTRACT

Iustinian (527-565) is probably most famous person among the Byzantine emperors. In 527, he accaded the throne of the empire and the empire was lived one of the brightest periods in Byzantine history during the 38 years of his governance. One of the most important elements of his success was undoubtedly investment to the architecture and public structures, which were built throughout the whole empire.

As soon as he came to the throne, built up a magnificent church, in the gratefully of memories to the sacred saints of Bakkhos and Sergios. Also, the necessity of rebuilding the Hagia Sophia, which was destroyed after the Nica rebellion, has given to him a chance to start a big building program known as Iustinian's Building Program.

In the capital, he built monasteries, water cisterns and many other public buildings, the Saint Polyektus church was one of them. However, this building program was covered remote provinces, many kilometers away from the capital, such as San Vitale church in Ravenna and Saint Katherina monastery in the lower hills of Mount Sinai. He also built monasteries and many new cities all over the empire and consolidated them with around the city walls. While many new buildings have been built, most of restored in the cities and thus the cities have become more livable places. In this building program, repairing or rebuilding of some new baths, along with the waterways and various water structures, which are the most important elements in the existence of cities, is also very important.

This great building program, initiated by Iustinianus in the 6th century, was dealt with detail in the "De Aedificiis – On Buildings" by Prokopius, between 553 and 555 and describes the reconstruction activities of the emperor with a great praise. However, we can consider that Prokopius did not mention some of the repairing or construction activities made by Iustinian during his period, though he attributed to him some works not belonging to Iustinian or not included in his building program.

In this sense, it is understood that Prokopius is a significant resource for the Iustinian period, but it contains some contradictions and therefore archeological data is very valuable for definetion of 6th century Byzantine architecture. In this short speech, it will be tried to determine the general character of the Iustinianic water structures in his building program such as baths and aquaducts, by emphasizing the construction techniques and archaeological history of the period,

Keywords: Iustinianus, Prokopius, building program, baths-water buildings.

GİRİŞ

Gerçek adı Flavius Petrus Sabbatius olan Iustinianus (527-565), Bizans imparatorları arasında en tanınanı ve meşhur olanıdır. 482 yılında, Trakya'da küçük bir köyde doğmuş, amcası I. Iustinus'un (518-527) himayesi altında iyi bir eğitim almış ve kısa zamanda önemli bir kişilik haline gelmiştir. Amcasının ölümü sonrasında, 527 yılında eşi Theodora ile birlikte imparatorluk makamına oturmuştur. Yaklaşık 38 yıl süren hükümdarlığı döneminde, Bizans imparatorluğu en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Zira, imparatorluk yönetimine olan etkileri, kendi yaşadığı zaman ve içinde bulunduğu ülkenin sınırlarını büyük ölçüde aşmıştır (Kazhdan, 1991: 1083-1084; Maas, 2005: 5-9; Gregory, 2011: 129; Norwich, 2013: 162. Ayrıca bkz: Downey, 1960; Moorhead, 1994).

Iustinianus dönemindeki gelişmelerin temel taşı, onun Roma İmparatorluğu'nun restorasyonuna (renovatio imperii) yani bir nevi Antikiteye olan tutkunluğudur. Latinceyi ana dili olarak konuşan bu son Bizans imparatoru, Roma İmparatorluğu'nun elden çıkmış yerlerini tekrar bir araya getirmek ve kendi topraklarına katmak için hayatı boyunca yoğun bir çaba sarf etmiş ve bunu kısmen de olsa başarmıştır (Haldon, 2003: 17-19).

Kimi araştırmacılar tarafından kendisine 'Büyük' ünvanı yakıştırılır ve 'Büyük Iustinianus' olarak anılır. Şüphesiz iktidarı boyunca kazandığı sayısız zaferler ve Bizans'ı gücünün doruğuna çıkaran imparator olmasının payı bunda oldukça büyüktür. Ancak Iustinianus'un imparatorluğu döneminde sadece askeri ya da siyasi başarılarının bu ünvanı hak etmek için yeterli olmadığı görülür. Zira kendisinin hukuk alanında yaptığı uğraşları oldukça önemlidir (Levtchenko, 2007: 73-74). Ama belki de büyük ünvanını almasına sağlayan etkenlerden en önemlisi, Iustinianus'un tüm imparatorluk boyunca yürüttüğü imar programıdır (Gregory, 2011: 133-138).

Başta askeri ve dini yapılar olmak üzere, imparatorluğun genelinde karşımıza çıkan bu imar programı içerisinde, kentlerin varlığındaki en önemli unsurlardan olan su yolları ve çeşitli su yapıları ile birlikte hamamların onarımı ya da bazılarının yeniden yapımı da önemli bir yer tutar (Levtchenko, 2007: 112-113). Bu çalışma kapsamında Bizans imparatorluğu boyunca en kapsamlı yapı-inşa programının sürdürüldüğü Iustinianus devri su yapıları, Anadolu ölçeğinde ele alınmaya çalışılacak (Harita 1) ve bu yapıların ortak bazı özelliklerine vurgu yapılacaktır. Bu dönemde inşa edilen yapıların başta mimari ve süsleme olmak üzere ne tür benzerliklerinin olduğu, ayrıca bunların ne kadarının imparatorun imar faaliyetinin bir parçası olduğu ya da olması gerektiği sorgulanacaktır.

DÖNEM KAYNAKLARI VE IUSTİNİANUS'UN İMAR PROGRAMI

Antik Çağ'dan Ortaçağ'a geçiş dönemi olarak kabul edilebilecek olan Iustinianus döneminin ya da daha yaygın bir tanımlama ile M.S. 6. yüzyılın, sosyal ve siyasi olduğu kadar, sivil yaşama da ilişkin oldukça zengin bir yazınsal edebiyata sahip olduğunu ve bu dönemden günümüze çok sayıda yazılı eser kaldığını söyleyebiliriz (Iustinianus dönemi edebiyatı ve yazılı eserleri için bkz: Rapp, 2005: 376-397; Saradi, 2006: 71-101). Eserlerinin bazılarını antik geleneğe bağlı kalarak hazırlamış olan Prokopius'un kitapları başta olmak üzere (De Bellis; De Aedificiis; Historia Arcana), Agathias'ın (Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque) ve Theophylact Simocatta'nın tarih kitapları (Theophylacti Simocattae Historiae), Suriyeli Evagrius'un Kilise Tarih'i (Historiae Ecclesiastica) ve Malalas'ın kronikleri (Ioannes Malalae Chronographia) bu dönemin yaşamı hakkında doyurucu bilgilerle doludurlar (Levtchenko, 2007: 112 vd).

Ancak bunlar arasında, şüphesiz Prokopius ve Prokopius'un kaleme aldığı eserler ayrı bir yer tutar (Kazhdan, 1991: 1732). Zira kendisi Iustinianus'un çağdaşı ve imparatorun en yakın arkadaşı, en güvendiği generali olan Belisarios'un sekreteri idi. Bu yüzden başta askeri konular olmak üzere pek çok konuyu birinci elden öğrenme şansına sahip olmuş (Gregory, 2011: 147) ve eserlerini hazırlarken de bundan büyük oranda istifade etmiştir.

Prokopius'un imparator Iustinianus'un hükümdarlığının ana kaynakları olan eserlerinden ilki, imparatorun yaptığı savaşları anlatan *De Bellis* (Savaşlar hakkında) adlı eseri olup, bu eserde dönemin tüm savaşlarını ve zaferlerini ele almıştır. İkinci eseri ise, Iustinianus'un imparatorluk dahilinde yaptırdığı ya da destek olduğu yapılar üzerine yazdığı methiyelerinden oluşan, *De Aedificiis* (Yapılar hakkında) adlı eseridir. Üçüncü ve son olarak da Iustinianus döneminde imparatorlukta yaşananları anlattığı *Historia Arcana* veya *Anecdota* (Gizli Tarih) isimli eseri gelir ki, bu kitap Prokopius'un en meşhur eseri olup, burada başta imparator ve yakın çevresi olmak üzere resmi tarihe dahil edemediği bazı olayları ağır eleştirilerle birlikte anlattığı görülür (Kazhdan, 1991: 1732).

Prokopius'un yaşadığı dönemi her anlamda ele alarak aktarması ve eserlerinin tamamına yakınının eksiksiz biçimde günümüze ulaşması nedeniyle Bizans tarihine olan katkısı tartışmasızdır. Ancak, günümüzde bazı tarihçiler çalışmalarına biraz kuşku ile yaklaşırlar (Cameron, 1996: 2-17). Nitekim, dönemin savaşlarını destansı bir dille anlattığı *Savaşlar hakkında* adlı eseri, antik dönem tarihçilerinden Thucydides'in aleni bir taklidi gibi kabul edilmekte olup, klasik bir üsluba sahiptir. Bu özellik eserin özgünlüğü konusunda bazı tartışmaları da beraberinde getirmektedir.

Bir diğer önemli eseri olan *Yapılar Hakkında*, Iustinianus'u yaptırdığı binalar ve yardımlar nedeniyle abartılı bir biçimde övmekte, imparatorun Tanrı'ya yakınlığıyla her şeyin üstesinden gelebileceğini vurgulamaktadır. Ayrıca eser bir methiye kitabı olduğundan, Prokopius'un imparatoru övmek için aşırı bir çaba sarf ettiği ve hatta Iustinianus'un kendinden önceki imparatorların yaptırdığı binaları da ona atfetmede konusunda hiç bir sakınca görmediği anlaşılır (Cameron, 1996: 2-17).

Öte yandan ağır bir eleştiri mahiyetindeki *Gizli Tarih* adlı eserindeyse, tarihi gerçek olamayacak bir çok bilgi ve detay içermesi, Prokopius'un burada tutarlı bir eser ortaya koyamadığı konusunda herkesin hemfikir olduğu bir durumdur. Kitapta anlatılanların pek çoğu ilginç olsa da eserde başta imparator olmak üzere, eşi Theodora ile yakın arkadaşları Belisarios ve onun eşi Antonina hakkında anlatılanlar yazarın burada olanları biraz abarttığı yönündedir (Cameron, 1996: 2-17; Freeley-Çakmak, 2005: 69-70).

Dönemin yazılı eserlerinin bu denli zenginliği Bizans üzerine çalışan bilim insanları için büyük bir fırsat olmakla birlikte, özellikle de Prokopius gibi imparatorun her daim yanında yer almayı başarmış, onun amaç ve ideallerinin farkında olan bilgin bir yazarın kaleminden çıkmış eserlerin var olması, başta sosyal ve siyasi hayat kadar, dönemin sanatı, edebiyatı, mimarisi ve daha bir çok kritik öneme sahip konuları hakkında önemli bir ip uçları vermektedir. Bunlardan belki de en önemlisi; Bizans tarihinde o güne dek yapılmamış bir çok şeyi başaran Iustinianus'un aynı zamanda tüm imparatorluk sathında büyük bir imar programını hayata geçirmek istemesi ve bunun için de büyük bir gayret sarf ettiğidir. Peki çalışmamızın ana unsuru ve teması olan bu imar programı tam olarak nedir ve neleri kapsamaktadır?

Roma İmparatorluğu'nun restorasyonuna olan inancı ve bu amaç uğruna, daha Anastasius döneminde başlamış olan imparatorluğun savunmasına yönelik yapılaşma hareketini Iustinianus'un tüm imparatorluğu kapsayacak biçimde geliştirip hayata geçirmesi, Iustinianus'un İmar Programı olarak tanımlanabilir. Onun büyük bir hevesle başladığı bu yapılaşma hareketi, kimilerine göre sadece savunma amacı güden bir çalışma olarak görülebilir. Çünkü, Iustinianus bu imar hareketliliği kapsamında Mezopotamya'dan Atlantik sahillerine, hatta Kuzey Afrika'ya kadar imparatorluğun hemen hemen her yerinde var olan savunma yapılarını sağlamlaştırmış ya da yenilerini yaptırmıştır. Ancak, derinlemesine bakıldığında; başta kiliseler olmak üzere bu imar

programını çerçevesinde inşa edilmiş olan diğer bir çok eser, bu faaliyetin yalnızca savunma amacı güden bir program olmadığını açıkça ortaya koyar.

Kendisinin daha imparator olmadan evvel, amcası Iustinos'un hükümdarlığı sırasında, Theodosius surlarının Haliç'e indiği yerde, Tanrı Anası Meryem'e adanmış Blecharnai Kilisesi ile birlikte, ilk Hıristiyan şehitlerini anmak için yapılmış kiliselerden yediden fazlasının restorasyonlarını kapsayan muazzam bir inşaat programını yürüttüğünü biliyoruz (Norwich, 2013: 162, dipnot: 119). Ancak Iustinianus'un bunlarla yetinmediği ve yapılmış olan bu restorasyon çalışmalarının sadece bir başlangıç olduğu, iktidarı boyunca yaptırmış olduğu eserlerle rahatlıkla anlaşılabilir. Zira, daha tahta çıkar çıkmaz başkentte çok sayıda dini ve sivil yapı inşa ettirmiştir (Freeley-Çakmak, 2005: 109-127). Bunların başında da kutsal azizler Bakkhos ve Sergios'un anılarına minnettarlıkla, bugün Küçük Ayasofya Camii olarak bilinen oldukça görkemli kilise gelir (Mango, 2006: 84-90). Sonrasında Nika isyanı sırasında yok olan Aya Sofya'nın yeniden inşası (Mango, 2006: 90-98) ve Aziz Polyuktus kilisesinin yapımı sayılabilir (Mango, 2006: 84).

Başkent'in kilometrelerce uzağında; Ravenna'da San Vitale kilisesi (Mango, 2006: 103-112) ve Sina Dağı'nın alçak tepelerindeki Azize Katherina manastırı (Mango, 2006: 127, fig: 121-122) ise Iustinianus'un yapımına destek olduğu yapılardan sadece bir kaçıdır. İmparator, Bizans mimarlık tarihinin en güzide eserleri arasında gösterilen bu eserlerle yetinmemiş, imparatorluğun dört bir yanında şehirler kurmuş, bu şehirlerin temiz sulara, gerekli alt yapı donanımları ile sağlıklı kanallara sahip olmasını sağlamış, etraflarını da surlarla çevirtmiştir. Şehirlerdeki bir çok yapı ya onun döneminde inşa edilmiş ya da onartılmıştır. Kısacası Iustinianus, kendi adını taşıyan imar programı kapsamında sadece dini ve askeri yapılar inşa ettirmemiş, aynı zamanda kentlerin bayındırlık sorunlarına da el atarak daha yaşanılabilir yerler olmasını sağlamıştır (Maas, 2005: 5-9).

Doğal olarak, bütün bu yapılanlar imparatorluk hazinesine büyük bir maddi sorumluluk yüklemiştir. Ancak, imparatorluk genelinde gerçekleştirilen bu imar hareketliliği, şüphesiz bu dönemdeki kültürel faaliyetlerin seviyesinin de açık bir kanıtıdır. İmparator yeni şehirler kurdurtmuş, su yolları ve sarnıçlar yaptırmış, köprüler inşa ettirmiş hatta nehir yataklarını bile değiştirerek, sorumlu olduğu kentleri daha yaşanılır ve refah yerler haline getirmeye çalışmıştır. Bu dönemde sadece mimari değil sanatın bütün kolları, şiir, hukuk ve tarih çalışmaları gelişmiş, imparator bu çalışmalara ayrı bir önem vermiştir. Bu da şüphesiz imparatorun Geç Antik Çağ sonrası yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen antik kültür ve geleneği son bir gayretle yaşatma çabasının açık bir göstergesidir. Uzak eyaletler dahil bir çok yerde oldukça maliyetli olan yeni yapıların inşası, sınır kentlerin savunma amaçlı güçlendirilmeleri ve kimi yerde yeni baştan şehirlerin kurulması muhakkak ki oldukça masraflı bir uğraştı, ancak bunun ağır faturasını Iustinianus değil ondan sonra iktidara gelecek olan imparatorlar çekmiş olması ise tarihin bir gerçeğidir (Norwich, 2013: 215-218).

IUSTINIANUS DEVRİ ANADOLU'SUNDA İNŞA EDİLEN / ONARILAN SU YAPILARI VE HAMAMLAR:

Iustinianus'un imar programı kapsamında hayata geçirmeye çalıştığı tüm bu gayretler arasında, antik kent yaşamının sembolü olan kentlere temiz su sağlayan su kemerleri ve su yollarının inşası ile birlikte, artık unutulmaya yüz tutmuş bir gelenek olan hamamlarda yıkanmada gelmektedir. Dolayısıyla Iustinianus'un inşa ettirdiği ya da onarttığı gerek su yapıları ve gerekse hamamlara ayrı bir parantez açmak gerekir. Hamam yapılarının daha Geç Antik olarak adlandırılan tarihsel aralıktan başlayarak, hem biçimsel hem de işlevsel olarak değişik formlar kazanmaya başladıklarını ve gerek bakımsızlık gerekse ilgisizlikten dolayı inşalarında belli bir azalma yaşandığını biliyoruz (Dönemin ekonomik sıkıntıları ve bunun yıkanma alışkanlıklarına olan etkileri için bkz: Yegül, 2011: 249. Yıkanma geleneğinin ve hamamların ortadan kaybolmaları

ile ilgili olarak ayrıca bkz: Yegül, 2003: 58; Saradi, 2006: 343 dn. 1957; Mango, 1981: 340- 341; Mango, 1993: 244 - 46; Yine son yıllarda yapılan genel bir değerlendirme için bkz: Uytterhoeven - Martens, 2008: 296).

Su yapıları ya da şehirlere temiz su getiren su yollarının da yine bu dönemden itibaren oldukça zor şartlar altında çalıştıklarını, hatta kimi yerde artık işlevsiz kaldıklarını söyleyebiliriz. Antik şehir yaşamının en önemli unsurlarından biri olan alt yapı ve kanalizasyon hizmetleri, temiz su kanalları ve kentlere kilometrelerce uzaklıktaki kaynaklardan su getiren su kemerleri, gerek dönemin sosyal ve siyasi sıkıntıları gerekse ekonomik zorluklardan dolayı bakımsızlığa itilmişler, unutulup gitmişlerdir. Merkezi yönetim tarafından yapılan kıt sayıdaki yardım ve bağışların kısmen bu sorunu çözmeye çalıştığını görmekteyiz. Örneğin, 395 yılında yayınlanan bir emirnamede imparator Valentinianus (375-392) tarafından, hazine gelirinin 3/1'inin kent içerisindeki su yapılarının onarımına ve hamamların ısıtılmasına ayrıldığından bahsedilmektedir (Yegül, 2006: 297). Fakat bütün bu uğraşların şehirlerin bu sorununu çözmeye yetmediği, bu yapıların zamanla işlevlerini yitirdiklerini görmekteyiz. Dolayısıyla, su yapılarına gerekli desteğin verilememiş olması ve bir çok şehirde hasar gören su yollarının uzun süre onarılamaması, kentlerin temiz su ihtiyaçlarının bu dönemde oldukça zora girdiğini gösterir.

Kimi araştırmacıya göre su yollarının bakımsızlığı ve tahribatları ile birlikte, azalan finansal kaynaklar ve yetersiz nüfus, kimisine göreyse kilisenin bu dönemde yıkanmaya karşı olan katı tutumu, bu dönemde hamamların da yapımına olumsuz yönde etki etmiş, özellikle de büyük boyutlu halk hamamlarının artık terk edilmelerine neden olmuştur (Kilise kurumlarının hamamlara yönelik katı tutumlarıyla ilgili bazı tartışmalar için bkz: Yegül, 2003: 57; Yegül, 2006: 315 - 318; Nielsen, 1990: 148; Brödner, 1983: 257 - 67; Zellinger, 1928: 24 - 46 ve özellikle Berger, 1982: 34 vd.). Bilhassa 6. yüzyıldan sonra, hamam yapılarının kentlerde artık birer sosyal merkez olmaktan uzaklaştıkları ve basit yapılara dönüştükleri görülür.

Kıt sayıdaki örnekler arasında Anadolu'dan bilinen örneklerin azlığı dikkat çekerken mevcut olanların ağırlıklı olarak başkent İstanbul'daki yapılar olduğu görülür (Yegül, 2008: 169-196). Bunların da büyük oranda Bizans imparatorları, aristokratlar ve dini liderlerce yaptırılan saray yapıları, malikaneler ya da dini yapıların bir parçası olarak inşa ettirilmiş olan yapılar oldukları bilinir. Zira bu dönemde artık halka açık şehir hamamlarının inşa edilmediği, mevcut olanların ise ekonomik yetersizliklerden dolayı bakımsız kaldıkları ve sonrasında terk edildikleri kabul edilir. M.S. 7. ve 8. yüzyıldan başlayarak hamam kuruluşlarının inşasında bir gerileme yaşandığı neredeyse araştırmacıların tamamı tarafından kabul gören bir olgudur (Yegül, 2011: 249).

7. yüzyıl başlarından sonra ise, büyük boyutlara sahip sadece bir kaç hamamdan ismen bahsedilir ve ilerleyen dönemde akıbeti hakkında bilgi olan tek halk hamamı, Iustinianus'un bağışları ile yenilenen ve sonrasında yaşamına bir süre daha devam eden başkent Constantinopolis'deki Zeuxippus Hamamları'dır (Berger, 2011: 70 - 71).

Halk hamamlarının inşasında ve işletilmesinde yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen, bir çok Erken ve Orta Bizans kaynağında, saray ve manastırlarla birlikte kiliselere bağlı küçük hamamlardan sıklıkla bahsedilir. Bu durum, küçük boyutlu yapılar biçiminde tasarlanmış ve bir kaç mekandan ibaret hamamların kullanımının, 9. yüzyılın ortalarında halen daha geçerliliğini koruyan bir uygulama olduğunu gösterir (Yegül, 2006: 295; Yegül 2011: 220-225). Yani hamamlarda yıkanma geleneği öyle ya da böyle Bizans'ın içlerine kadar bir süre daha devam etmiştir.

Bu devamlılıkta hiç şüphesiz 6. yüzyılın ve bu yüzyıldaki imar faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Bu dönemin en önemli ismi de Iustinianus olduğundan aslan payı da ona aittir diyebiliriz. Zira, dönemin en önemli kaynağı olarak kabul gören Prokopius'un aktardıklarından, bugün Iustinianus'un Anadolu'da su yolları, sarnıçlar ve hamamlardan oluşan çok sayıda yapıyı inşa ettirdiğini ya da onartarak tekrar kullanıma sunduğunu net olarak biliyoruz.

Prokopius'a göre Iustinianus, Bithynia bölgesinin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Niceae'de şehrin su yollarını onartmış ve buradaki bir hamamı yeniden inşa ettirmiştir (Prokopius, De Aedificiis, V.3.1-6). Günümüz modern İzmit şehrinin altında yatan Nicomedia'da ise, 554 yılındaki bir depremde hasar gören Antoninus Hamamı'nı tekrar yaptırmış ve halkın hizmetine sunmuştur (Prokopius, De Aedificiis, V.3.7). Yine Bithynia bölgesinde, ismini imparator Constantinus'un annesi Helena'dan alan Helenopolis şehrine yeni bir su kemeri ve hamam (Prokopius, De Aedificiis, V.2.1-5), günümüzde Yalova-Termal olarak bilinen Pythia kentine de çeşitli su yolları inşa ettirmiş ve burada sıcak su kaynaklarının bulunduğu yere bir hamam yaptırmıştır (Prokopius, De Aedificiis, V.3.16-20).

Ayrıca, Cappadokiadaki Moccusus'un surlarını baştan sona yenilemiş, burada da bir hamam inşa ettirmiştir (Prokopius, De Aedificiis, V.4.15-18). Pisidiadaki Antiocheia'da da kentin Roma döneminden kalan su kemerlerini ve bazı hamamlarını onartmıştır (Prokopius, De Aedificiis, II. 10. 14-22; V.9.34). Korykos'da / Kızkalesi ise çok sayıda kapalı sarnıç yanında çok büyük bir açık sarnıç inşa ettirmiştir (Prokopius, De Aedificiis, V.9.33-36). Yine Anadolu'nun doğusunda yer alan Satala'da bazı kamu yapıları ile birlikte su kemerleri inşa ettirdiğini ve Karadeniz kıyılarındaki Trapezous'a da su kemerleri yaptırarak (Res. 1), şehrin su sorununa çözüm bulmaya çalıştığını (Prokopius, De Aedificiis, III.7.1), Prokopius'un verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz. Edessa'da ise 525 yılındaki su baskını sonrası kentin içinden akan dere yatağının Iustinianus'un isteği ile değiştirilmesi ve buraya set duvarları inşa ettirilmesi de bu bilgiler arasındadır (Prokopius, De Aedificiis, II.7.1-16).

Bugün gelinen noktada, Prokopius'un bahsettiği bu yapılardan, arkeolojik olarak maalesef sadece bir kaçının tespit edilebildiği ve bunların da dönemin su yapılarına ilişkin olarak bazı plan özellikleri, inşa teknikleri ya da dekoratif unsurları hakkında pek bilgi vermeyen nitelikte olduklarını görmekteyiz. Dolayısıyla Prokopius'un eserinde zikredilen bu su yapıları ya da hamamlardan yola çıkarak, tıpkı kiliseler ya da diğer bazı kamu yapılarındaki gibi, dönemin mimarlık diline ilişkin bir genelleme yapmamız çok zor.

Ancak, son yıllarda yapılan bazı mimari değerlendirmeler ve arkeolojik araştırmalar, Iustinianus döneminde yapıldığı tahmin edilen ama Prokopius'un eserinde bahsedilmeyen bir takım yapım faaliyetlerinin daha var olduğunu ortaya koymuştur. Bunların başkent dışında, başta hamamlar olmak üzere, Anadolu'daki Iustinianus devri su yapılarının sahip olduğu mimari özellikleri anlamamıza yardımcı olabilecek nitelikte yapılar olduğunu ve bu yönüyle önemli veriler sunduklarını söyleyebiliriz.

Ephesos'da, Ayasuluk tepesine kurulan yeni yerleşimin su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olan su kemerleri, bu yapıların başında gelir (Res. 2). İki sıra düzgün kesilmiş taş üzerine dört sıra tuğladan inşa edilen duvar tekniği ile (Wiplinger, 2011: 103), bu muazzam su kemerlerinden Prokopius'un bahsetmediğini görüyoruz. Aynı şekilde Kilikia kıyılarında bulunan Anemourion'da büyük kapalı bir sarnıç yapısının inşaatı (Russel, 1986: 137-154), Miletos'da daha önce Anastasius döneminde onarılmış olan ünlü Faustina hamamlarının tekrar restore edilmesi (Gerkan - Krischen, 1928: 168-170), Iustinianus döneminde yapılan, fakat Prokopius tarafından zikredilmeyen diğer önemli inşa faaliyetleri arasındadır (Res. 3).

Yine Prokopius'un zikretmediği fakat arkeolojik verilerin gösterdiği kadarıyla imparatorun antik gelenekten gelen eski hamamların onarımına Aphrodisias (Rouche, 2004: 115), Sagalassos (Waelkens, 2000: 336-362) ve Paphlagonia'daki Hadrianopolis'de de (Kılavuz-Çelikbaş, 2013: 169-172) devam ettiği, buralardaki bazı hamamları onarttığı görülür. Bakımı ve işletilmesi oldukça masraflı olan bu tür büyük hamamların onarım çalışmaları, Iustinianus'un imar programına uygun olarak, 6. yüzyıl ortasında kaybolmaya yüz tutan antik kent yaşamını ya da yaşam geleneğini canlı tutmaya kararlı olduğunun bir ifadesidir.

Ancak, sadece bu onarım çalışmaları değil, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılan bazı yeni hamamların yapımı da, Iustinianus'un bu büyük İmar Programı kapsamında ele alınabilecek önemli eserlerdir. Bunlar, şimdilik banileri bilinmeyen fakat gerek arkeolojik veriler gerekse yapı karakteri ve inşaa tekniği bakımından Iustinianus dönemine atfedilebilecek yapılardır. Lycus vadisinde, sıcak su kaynaklarının bulunduğu Hierapolis'de inşaa edilen küçük sıra tipi hamam bu yapılardan biridir ve M.S. 6. yüzyılda, olasılıkla Iustinianus döneminde inşaa edilmiştir (D'Andreia, 2003: 113, fig. 109-110; Arthur, 2006: 145). İki sıra düzgün kesilmiş taş sırası üzerine birkaç sıra tuğladan meydana gelen dönemin tipik duvar tekniği ile inşaa edilen yapı, hacim ve donanım bakımından oldukça mütevazı olup, kentin yozlaşmaya başladığı bir dönemde inşaa edilmiş olması bakımından oldukça önemlidir (Res. 4-5).

Yine son yıllarda yapılan kazılar sonrası ortaya çıkarılan Amorium'daki sıra tipi hamamın da, arkeolojik veriler ve mimari değerlendirmeler sonrası, olasılıkla Iustinianus ya da en geç onun halefi II. Iustinus döneminin başlarında inşaa edildiği tahmin edilmektedir (Iverson, 2012: 5-151). Hierapolis'dekinin benzeri yapımların teknikleri uygulanarak inşaa edilen bu yapı, sıra tipi plan kurgusunda olup (Res. 6-7), gerek süsleme özellikleri gerekse ısıtma sistemine ait donanımlarıyla, dönemin hamam kuruluşları ile ilgili çok önemli bilgiler sunar.

Benzer şekilde İstanbul'un Anadolu yakasında, Kartal / Dragos'ta ortaya çıkarılan sıra tipi hamamın da, gerek plansal kurgu ve gerekse inşaa teknikleri bakımından (Res. 8-9) Iustinianus devri eserlerinden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir (Seviç, 2014: 101-104). Burada yapının inşasında kullanılan beş sıra tuğla ve beş sıra taş dizisinden meydana gelen duvar örgüsü ile birlikte damgalı tuğlaların varlığı hamamın 6. yüzyıla tarihlenmesine katkı sağlamıştır (Seviç, 2014: 103-104).

Birkaç sıra düzgün kesilmiş ya da moloz taş sırası üzerine genellikle dört ya da beş sıra tuğladan oluşan almaşık duvar tekniği Iustinianus döneminde yapıldıkları anlaşılan hamamların tamamında karşımıza çıkar. Ayrıca, bu yapılardaki hacimsel oran ve kompakt görüntü yanında, basit ama işlevsel sıra tipi plan gerek Anadolu'da gerekse başkentteki hamam yapılarının tamamında uygulanmıştır. Yine plansal kurgu yanında süslemeye dair bir takım özellikler de, Iustinianus döneminde inşaa edildiği düşünülen bu yapıların ortak noktalarını oluşturur, ki bütün bu özellikler bu dönemde inşaa edilmiş olan hamam yapılarının belli bir mimari dile sahip olduklarının kanıtıdır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Prokopius'un bu yapılardan bahsetmemesinin nedeni kesin olmamakla birlikte, onun eserini oluşturduğu dönemde henüz bu yapıların mevcut olmadığını ya da inşaa halinde olduklarını var sayabiliriz. Fakat Iustinianus'un İmar Programı olarak kabul edilen ve tüm imparatorlukta uygulanan, başta askeri ve dini olmak üzere tüm kamusal inşaa faaliyetlerinin, sadece onun tahtta kaldığı süreçte inşaa edilen yapılardan mevcut olmadığını, böylesi büyük bir imar programının neredeyse tüm 6. yüzyılı içine alan uzun soluklu bir uğraş olduğunu ve ondan sonraki belli bir zaman aralığını da kapsamaması gerektiğini unutmamalıyız. Zira, Prokopius'un 562'den önce, halen daha tartışmalı olan bir tarihte yazdığı eserinde, özellikle de dini yapılar söz konusu olduğunda, daha o zamanlarda tahtın arkasındaki gücün Iustinianus olduğunu gerekçe göstererek amcası I. Iustinus'un (518-527) hükümdarlık döneminde yapılan bazı eserleri de ona atfettiği göz önüne alındığında, Iustinianus'un imar programının ve dolayısıyla Iustinianus devri mimarisinin yaklaşık olarak yarım yüzyıl, hatta Bizans mimarlık tarihindeki önemli isimlerden Cyril Mango'ya göre; sosyo-kültürel gerekçelerden dolayı yeğeni II. Iustinus (565-578) dönemini de katarsak daha uzun sürdüğü ve hiç tartışmasız Erken Bizans sanat ve mimarisinin doruk noktasını oluşturduğunu söyleyebiliriz (Mango, 2006: 83). Bu uzun süre içerisinde Prokopius'un atladığı, dikkate almadığı

ya da eserini tamamladıktan sonraki bir süreçte tamamlanmış yapılar olabileceği pek ala akla yatkın gelmektedir. İşte tam bu noktada, mimarlık tarihi çalışmalarında yazılı kaynakların, ancak arkeolojik veriler ve detaylı mimari analizlerle birlikte değerlendirildiklerinde anlam kazandıkları gerçeği bir kez daha karşımıza çıkmakta.

Sonuç olarak; Iustinianus'un daha çok savunma ve dini yapıların ağırlıkta olduğu büyük imar programı kapsamında, hamam ve su yapılarının hiç de azımsanmayacak derecede oldukları söylenebilir. Dönemin en önemli kaynağı Prokopius'un bahsettiği hamam ve su yapıları ile birlikte, son zamanlarda bu döneme ilişkilendirilen başka yapıların daha tespit edilmesi ile, Anadolu'da Iustinianus devri diyebileceğimiz, 6. yüzyıl hamam ve su yapılarının, başta plansal kurguları olmak üzere, inşa teknikleri ve süsleme bakımından ortak bir gelişim içerisinde oldukları dolayısıyla belli bir mimari dilinin olduğu da ayrıca söylenebilir. Bu ortak mimari dilin dönemin dini, askeri ya da sivil, diğer yapı grupları ile olan ilişkisi ise ileride yapılacak olan daha kapsamlı analizlerle ortaya konulabilecektir

KAYNAKLAR

- Arthur, P., Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale), İstanbul, 2006.
- Berger, A., Das Bad in der byzantinischen Zeit, München, 1982.
- Berger, A., "Bizans Çağında Hamamlar", Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem, (ed. N. Ergin), İstanbul, 2011. 67 – 83.
- Brödner, E., Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen, Darmstadt, 1983.
- Cameron, A., Prokopius and the Sixth Century, London, 1996.
- D'Andreia, F., Hierapolis of Phrygia (Pamukkale): an archaeological guide, İstanbul. 2003.
- Downey, G., Konstantinopolis in the Age of Justinian, Norman, 1960.
- Freeley, J., - Çakmak, A. S., İstanbul'un Bizans Anıtları, İstanbul, 2005.
- Gerkan A. - Krischen, F. Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. Volume 1, fasc. 9: Thermen und Palaestren, Berlin, 1928.
- Gregory, T. E., Bizans Tarihi, (çev. Esra Ermert), İstanbul, 2011.
- Haldon, J. F., Byzantium in the seventh century, Cambridge, 2003.
- Iverson, E. A., "Excavations at the Lower City Enclosure, 1996– 2008", Amorium Reports 3 - The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies, (ed. C. Lightfoot – E.A. Iverson), İstanbul, 2012. 5 – 151.
- Kazhdan, A., "Prokopius of Caesarea", Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford. 1991.
- Kılavuz, B. N. - Çelikbaş, E., "Paphlagonia Hadrianoupolis'i", Türk Kültürü ve Sanat Araştırmaları Dergisi, vol. 2, No. 3, 2013. 169 – 172.
- Levtchenko, M.L., Bizans Tarihi, (çev. Maide Selen), İstanbul. 2007.
- Maas, M., The Cambridge Companion to the Age of Iustinian, Cambridge, 2005.
- Mango, C., "Daily Life in Byzantium", Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 31/1, 1981. 337 – 353.
- Mango, C., "La Vita in Citta", (ed. A. Guillou), La Civiltà Bizantina. Oggetti e Messaggio. Architettura e Ambiente di Vita, Rome, 1993. 229 – 273.
- Mango, C. Bizans Mimarisi, (çev. Mine Kadiroğlu), İstanbul, 2006.
- Moorhead, J., Justinian, London, 1994.
- Nielsen, I., Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, Aarhus, 1990.
- Norwich, J. J., Bizans. Erken Dönem (MS 323-802), (çev. Hamide Koyukan), İstanbul, 2013.
- Prokopius, De Aedificiis, (Kullanılan Metin ve Çeviri: Prokopius, Buildings. With an English Translation by H. B. Dewing with the collaboration of G. Downey, vol. VII), Cambridge, Mass

– London, 2002.

Rapp, C., “Literary Culture under Iustinian” *The Cambridge Companion to the Age of Iustinian*, (ed. Michael Maas), Cambridge, 2005. 376-397.

Roueché, C., *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions*, London, 2004.

Russel, J., “Transformations in early Byzantine urban life. The contribution and limitations of archaeological evidence”, *The 17th International Byzantine Congress*, New Rochelle, 1986. 137 –154.

Saradi, H. G., *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Athens, 2006.

Seviç, F., *İstanbul, Kartal'daki Bizans Dönemi Hamam Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014. Uytterhoeven, I. - Martens, F., “Private bathing and water consumption at Sagalassos (SW-Turkey) and Asia Minor”, (ed. C. Ohlig), *Cura Aquarum in Jordania*, Siegburg, 2008. 285 – 300.

Yegül, F. K., “Cilicia at the Crossroads: Transformations of Baths and Bathing Culture in the Roman East”, *Olba VIII*, 2003. 55 – 73.

Yegül, F. K., *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, İstanbul, 2006.

Yegül, F. K., “The Baths of Constantinople: An Urban Symbol in a Changing World”, (ed. W. Caraher - L. J. Hall - R. S. Moore), *Archaeology and History in Classical, Medieval and Post-Medieval Greece*, Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory, New York, 2008. 169 – 196.

Yegül, F. K., *Roma Dünyasında Yıkanma*, İstanbul, 2011.

Waelkens, M., et. al. *The 1996 and 1997 Excavation Seasons at Sagalassos*, Leuven, 2000: 336-362
Wiplinger, G., “Ephesos Bizans Dönemi Su Yolları”, *Bizans Dönemi'nde Ephesos*, (ed. F. Daim – S. Ladstätter), İstanbul, 2011. 95-114.

Zellinger, J., *Bad und Bader in der Altchristlichen Kirche*, Munich, 1928.

FOTOĞRAFLAR

Harita 1: Iustinianus'un Anadolu'da yaptırdığı ya da onarttığı su yapıları ve hamamların dağılımı.

Resim 1: Trapezous'da kente su getiren kemerler.

Resim 2: Ephesos'da, Ayasuluk'a Şirince vadisinden su getiren kemerler (Wiplinger 2011).

Resim 3: Miletos'da daha önce Anastasius döneminde onarılmış olan ünlü Faustina hamamları. (<http://www.kusadasiinformation.com/faustina-baths.html>).

Resim 4: Hierapolis'de Bizans hamamının genel görünümü (D'Andreia 2003).

Resim 7: Apodyterium'un üst örtüsünü taşıyan sütunlar ve başlıklar.

Resim 5: Hierapolis'de Bizans hamamının ocaklık (preafurnium) kısmı (D'Andreia 2003).

Resim 8: Kartal/Dragos'da Bizans hamamının genel görünümü (Seviç 2014).

Resim 6: Amorium Bizans hamamının apodyterium kısmı.

Resim 9: Kartal/Dragos'da Bizans hamamının caldarium kısmı (Seviç 2014).